

MEDELTIDSSKRUDAR FRÅN UPPSALA DOMKYRKA

Av AGNES GEIJER

Under dessa bistra år ha vi svenskar mångfaldiga gånger haft anledning begrunda den förunderligt skonade ställning vårt land fått åtnjuta sedan generationer tillbaka. Det är det som gör, att det lilla landet i Norden redan före det sista världskrigets förstörelse ägde konstskatter, framför allt i fråga om medeltidskonst, som de stora rika länderna kunde avundas oss.

Det kan vara särskilt motiverat att just i denna tidskrift fästa uppmärksamheten vid den största kyrkoskatt av denna art som finnes i vårt land, nämligen Uppsala domkyrkas skrudkammare. Frånsett den lilla illustrerade katalog, som 1932 utgavs av författaren till dessa rader, finnes nämligen ingen samlad presentation av denna enastående textilsamling. Här kan givetvis icke bliva tal om annat än ett kort omnämnande. En begränsning till det medeltida materialet faller sig naturlig.

Av domkyrkans bevarade samling av gamla textilier stannar nära hälften, omkring 40 st., från medeltiden. Förvisso ett imponerande antal men dock bara en mindre del mot vad som en gång funnits. Det är intressant att som jämförelse studera den äldsta bevarade, tyvärr alltför kortfattade, inventarieförteckningen från 1652 och den väl specificerade från 1693. Låt oss höra vad som ett och ett halvt sekel efter reformationen ännu finns kvar av det medeltida skrudbeståndet.

Förutom de tydiligen nyare förvärven upptaga båda inventarierna 18 st. mässhakar, som av beskrivningarna att döma torde stamma från medeltiden; härav återstår nu 9 st. Av 1652 års summariska post, »Åthskillige Slags Chorkopor äre tillhopa 17 st.», finnas nästa gång 11 st. kvar, varibland ingår

den kåpa, som skaffades till Erik XIV:s kröning 1561. Nu finns 5 medeltidskåpor kvar; alltså jämt halva antalet förstört sedan 1693. Men förstörelseprocenten stiger beträffande andra plagg. År 1652 fanns inte mindre än 29 st. dalmatikor, varav 40 år senare återstå 21 st. — beskrivna som »par» av samma material. Av dessa finnes nu ingenting kvar — om icke som synnerligen praktfulla foder i två av de medeltida mässhakarna, vilka även på annat sätt »rustats upp». Av det äldre inventariets 44 st. »band, stolor och manipuli» kan nästa gång endast identifieras 26, de flesta med beteckningen »förslitna» eller »förlorade». Nu återstå 2, den här nedan beskrivna manipeln samt stolan till Jakob Ulfsons mässshake. Mycket av dessa textilier och ännu flera här omnämnda har naturligtvis gått förlorat vid branden 1702. Till de mest beklagliga förlusterna vid detta tillfälle torde man böra räkna de tre vävda tapeterna, två långsmala om resp. $14\frac{1}{2}$ och $22\frac{3}{4}$ alns längd med »S:te Laurentii» och »S:te Erichs Historia» samt en tapet i höjdformat med de tre vise männen. De båda förstnämnda betecknas 1693 som gamla. Men hur gamla? Formatet ger i alla händelser anledning förmoda dem ha hört till den medeltida korutstyrelsen.

Skrudkammarens inredning och uppställning tillkom åren 1906—1908. Trots de tekniska framsteg som gjorts sedan dess och de därför stegrade kraven ifråga om museala anordningar kan denna uppställning ännu i stort sett anses förebildlig för en dylik samling. Den drivande kraften i detta som i så många andra arbeten för domkyrkan var domkyrkosysslomannen N. J. Söderberg. Den som redde upp själva materialet och bearbetade det praktiskt och vetenskapligt var Agnes Branting, som tidigt publicerade delar av sina forskningar i ett flertal tidskriftsuppsatser och i en bok om drottning Margaretas gyllene klädning.¹ I fråga om det utställningstekniska gjorde den framstående museimannen Axel Nilsson en viktig insats.

Under det sista kriget ha de dyrbara textilierna varit nedpackade och evakuerade, och när de ånyo skulle sättas upp

befanns det att en del av föremålen voro i behov av en mer eller mindre ingående konservering, vilket arbete utfördes på Pietas' konserveringsanstalt. Innan dessa märkliga ting återsändes till domkyrkan utställdes de under ett par veckor i Statens Historiska Museums permanenta avdelning för textilier, där några föremål tillfälligt bortflyttats.

I detta sammanhang bör kanske också nämnas, att vissa praktiska förändringar samtidigt vidtogs i skrudkammaren. Belysningsanordningarna moderniserades, vilket särskilt i yttre kammaren utfallit synnerligen väl. I den inre kammaren gjordes en del förändringar, som gingo ut på att alla de i regelbundet bruk varande textilierna flyttades ut så att de äldre textilierna fått bättre plats.

Ojämförligt mest känd är den kåpa som satts i samband med den berömde ärkebiskop Fulco av Ängelsläkten. Visserligen erhöll han pallium och formlig stadfästelse från påven först 1274, men han hade tidigare utövat sitt ämbete. Fulco var en av de drivande krafterna i århundradets väl märkligaste kyrkliga händelse, överförandet av Erik den Heliges relikier från den gamla domkyrkan i Gamla Uppsala till den nuvarande i Östra Aros, som skulle skett 1273. Den dyrbara kåpan kan ha anskaffats till detta högtidliga tillfälle eller också till följande år då ärkebiskopen formellt tillträdde sitt ämbete. Var kåpan tillverkats har varit något omdiskuterat. Men innan vi inlåter oss på denna fråga torde en kort beskrivning vara på sin plats.

Kåpan är av carmosinrött siden med broderier i guld och olivfärgat silke. Den halvcirkelformiga ytan är fylld av runda medaljonger med figurscener ur olika martyrhelgons liv förutom en framställning av Marias kröning och några änglagestalter. Den allmänna stilen och tekniken i detta arbete är 1200-talets. Vidare överensstämmer den rätt mycket med de liturgiska broderier, som vid denna tid gjorde England berömt och skapade begreppet »Opus Anglicanum». Det är denna överensstämmelse, som föranlett engelska forskare som Mrs

Bild 1. Detalj av ärkebiskop Fulcos kåpa föreställande S. Barnabas' martyrium. Broderi på rött siden. Nordfrankrike, 1200-talets tredje fjärdedel.

Christie i hennes stora arbete² att utan vidare införliva vår kåpa med den engelska broderikonsten. I »Medeltida vävnader och broderier i Sverige» har emellertid Andreas Lindblom gendrivit denna attribuering och i stället på goda grunder hävdat att det är ett franskt arbete. Den jämföres med parisiska miniatyrhandskrifter, t. ex. den kända »Vie et histoire de S. Denys», skriven och illuminerad i klostret Saint Denis 1250, men antages vara ett eller annat tiotal år yngre. Förutom de stilistiska skäl, som tyda på att detta tillika med åtminstone tre till i Sverige befintliga broderier, är ett franskt arbete, framhåller Lindblom att de här figurerande helgonen äro specifikt franska, delvis okända i England. Direkta uppgifter på brodörer och inköp av broderier i Paris vid denna tid talar i samma riktning, liksom de livliga fransk-svenska förbindel-

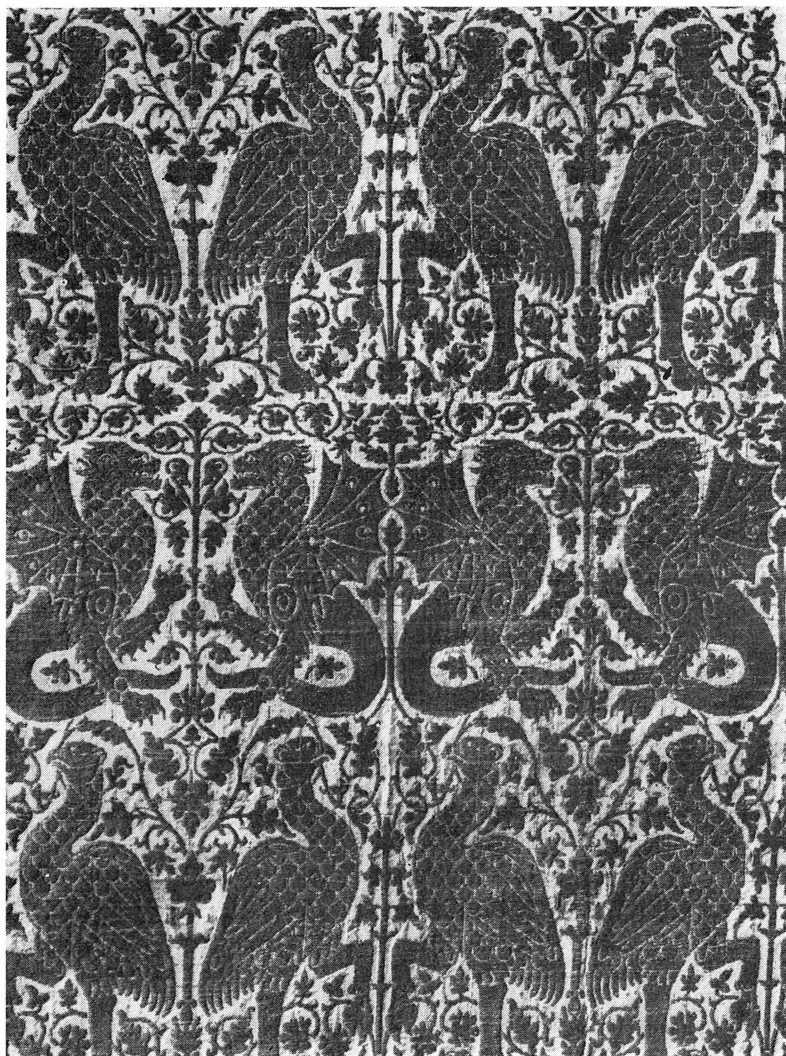

Bild 2—3. Detaljer från biskop Nils Allesons kåpa, hemförd från Rom eller Anagni 1295. Bild 2: italiensk brokad, mönstrad, ursprungligen i guld på vit botten.

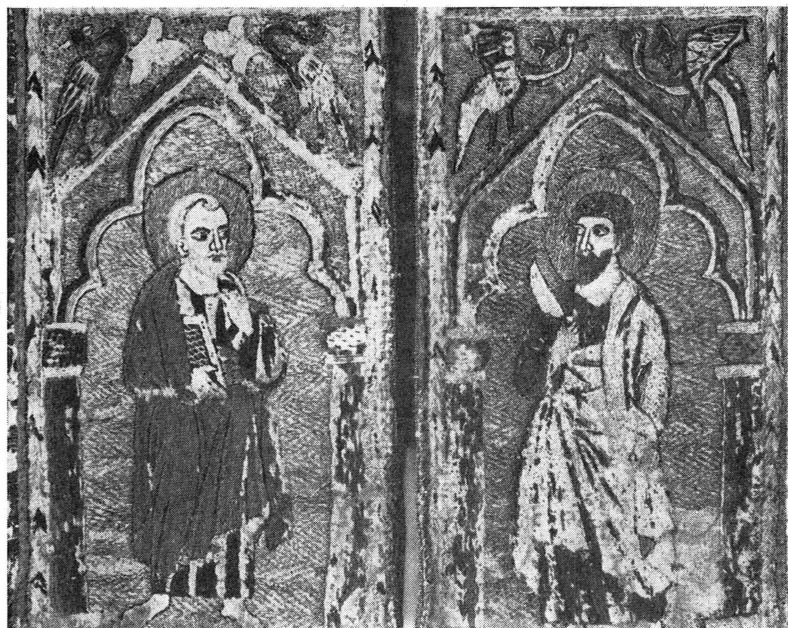

Bild 3. Detalj av brämet till föregående bild. Broderi i starka färger och guld.

serna vid denna tid. Det kan också påpekas att påven då bodde i Lyon och att det var i Lyon den därför utsände Uppsala-kaniken Roger 1274 hämtade ärkebiskopens pallium.

Av samma ursprung och sannolikt samhörande med kåpan är en i vårt land unik liten sak, den enda i sitt slag som bevarats av de 44 st. stolor och manipelar, som 1652 funnos i domkyrkans klädkammare. Manipeln, ett liturgiskt plagg, som icke varit i gudstjänstbruk sedan medeltiden, består av ett långt band, som bars över vänster hand. Denna manipel har en framställning av Erik den heliges bild tillika med tre andra helgon. I detta sammanhang kan också nämnas de båda övriga samtida franska arbetena här i landet: den stora röda bokdynan från samma kyrka och en mässshake i Skara domkyrka, vilken troligen hemförts av Brynolf Algotson, som 1277 blev biskop i Skara efter många års studier vid pariseruniversitetet.

Mindre omdiskuterad och såtillvida mindre känd, men därför knappast mindre märklig är en kåpa, som också med goda skäl kan hänföras till en bestämd biskop, Nils Alleson. Denne valdes till ärkebiskop 1292, men reste själv till Rom för att invigas, vilket skedde först 1295 i det påvliga residenset i Anagni, söder om Rom. Peringskiöld nämner uttryckligen biskopens korkåpa i samband med mottagandet av den påvliga välsignelsen, och vidare nämner han att ärkebiskopen efter hemkomsten till Uppsala höll mässa på S. Olovs dag »prunkande i sin Påveliga dräckt».

Stilistiska skäl talar också för att kåpan är utförd i Rom. Det tungt broderade brämet och ryggsköldens bysantiniserade gestalter ha nära frändskap med den italienska målarkonsten före Giotto. Vidare finnas i Perugia och Velletri ett par nära motstycken, vilka bevarats i sin egenskap av relikier efter påven Benedictus XI, påve 1303—1304. Men icke endast broderierna äro av intresse. Större delen av kåpan utgöres av en ytterst märklig och ståtlig brokadvävnad med strutsar och drakar, som ursprungligen lyst i skimrande guld.

Uppsala domkyrka äger ytterligare tre medeltida korkåpor. Men innan jag inlåter mig på att beskriva dessa, vill jag nämna den förnäma kåpa, vilken med största sannolikhet är vår äldsta ärkebiskopskåpa och vilken vid utställandet i Historiska museet kunde beskådas samtidigt. De gyllene broderade rundlar, som museet för länge sedan erhållit från Biskopskulla, ha ursprungligen tillhört en korkåpa. Lindblom attribuerade arbetet till Frankrike eller möjligen Rhentrakten och 1100-talets slut. Dess kvalitet är både konstnärligt och tekniskt så hög att det är otänkbart att den *icke* tillhört landets främsta kyrka. Att den såsom gammalmodig omsider hamnat just i Biskopskulla blir lättförståeligt, då man vet att denna kyrka var prebende till ärkebiskopsstolen.

Till den stolta raden av ärkebiskopskåpor från omkring 1200, 1270 och 1300 sluter sig två från 1300-talets mitt och en från 1400-talets slut. Den senare har mycket fina, men tyvärr skadade och ofullständiga figurbroderier med skildringar av

Marias liv, vilka sannolikt äro utförda i Köln, möjligen efter förebilder av den anonyma målare som kallas »Meister der heiligen Sippe».

1300-talskåporna ha under medeltiden säkerligen icke kunnat mäta sig i värde med någon av de övriga här nämnda kåporna, som även då måste ha betraktats som oerhörda dyrgripar. Men nu ha vi all anledning att uppskatta de vackra brokadvävnaderna. Dess fantastiska mönster med flygande fåglar, hundar och dekorativa »kufiska» skrivtecken är typisk för den mer eller mindre kinesiserande, »vilda» stil, som skapades i de norditalienska sidenfabrikerna under 1300-talet. Ett annat exempel på samma tillverkning utgör en mässhake, som har sin ursprungliga medeltida form helt ograverad. Om alla dessa brokader gäller detsamma som för den romerska kåpan. De ha ursprungligen varit guldglänsande. »Guldtråden», som nu är gråbrun, stundom med en dragning åt violett, består av en smal strimla av tunnaste skinn (»tarmhud» sägs det), som varit förgylld på ena sidan och spunnen kring en vanlig tråd. Som inslag i vävnader var denna »tarmguldtråd» lätt och framför allt billig i jämförelse med den äkta guldtråden, som tidigare använts, och lika effektiv som denna, men tyvärr — som vi nu se — i längden icke lika hållbar.

Den allra praktfullaste av domkyrkans senmedeltida skrudar är svensk. Det är en ovanligt stor mässhake, helt broderad med mångfärgat silke, guld och silvertråd samt en stor mängd äkta pärlor. Pärlorna ha snikna fingrar sorgfälligt avlägsnat, men trots en tydligen ganska hårdhänt hantering gnistrar guldets, och färgerna har knappast alls förbleknat. Figurkompositionen är rik och högst ovanlig. Ryggsidan, som ju är den huvudsakliga skådesidan, upptages av en trekvarts meter hög Madonna inom en strålkran och omgiven av sju fyrpassformiga medaljonger med framställning av Marias sju fröjder. På framsidan fortsattes bildserien med den heliga Anna Själv-tredje, Marias och Elisabets möte samt Johannes döparen, under varandra bildande en vertikalbård, som flankeras av evangelistsymbolerna samt fyra enstaka helgon. Ytorna mel-

Bild 4. Detalj av brokaden i en av 1300-talskåporna med sitt för denna tid typiska mönster. De nu mörka figurerna ha stått i guld mot röd fond.

lan figurerna fylles av gyllene spiraler, som ger intryck av glänsande dukater utströdda på ett rött underlag. Teckningen

är energisk och livfull, förunderligt säker i det dekorativa, men stundom vårdslös eller tafatt i detaljerna. Sömnadsteknikerna äro många och av ovanlig art, bl. a. lasurer, hög relief och »sammetssöm» med både silke och guld, en för denna ateljé specifik sömnadsteknik. Utförandet är mästergiltigt och gediget men på samma gång högst individuellt, motsatsen mot schablonmässigt. Mer än de flesta verk från denna broderiets guldålder har detta kostat mycket av konstnärlig möda och manuell flit och inte minst av gott och dyrbart material. Det har också blivit en verklig praktsak, för våra ögon kanske en smula överrik, men ett helgjutet och innerligt uttryck för medeltidens naiva religiösa konstkänsla.

Den här ovan skildrade »Madonnamässhaken» tillhör en grupp på omkring 20 stycken broderiverk, som på grund av både konstnärliga skäl och dokumentariska uppgifter kunnat tillskrivas en viss Albert, mellan 1473 och 1509 välbeställd borgare i Stockholm, och verksam omväxlande som kyrkmålare och pärlstickare, d. v. s. brodör. Hans *œuvres* i det förra yrket ha bevarats i flera uppländska kyrkor, ofta med den kända signaturen »Albertus Pictor». Se f. ö. förf:s uppsats i denna årsbok 1941. Alberts karaktäristiska figurstil och linjeföring går igen i hans pärlstickararbeten, varav domkyrkan äger ytterligare tre exempel, däribland en mässhake med ärkebiskop Jakob Ulfsons bild och årtalet 1482.

Vid en genomgång av det medeltida skrudbeståndet i Uppsala domkyrkas gamla klädkammare bör också framhållas så sällsynta och högklassiga saker som den Danzigska krucifixmässhaken och den flandriska »nålmålningen» med Kristi födelse (katalogens nr 36 och 37).

Slutligen skall här omnämnas några liturgiska textilföremål av en art, som på grund av sin litenhet ha lätt att förkomma och därför äro mycket sällsynta. Att just dessa blivit bevarade kan måhända i viss mån skyllas den romantiska beteckning, som folkfantasién givit dem. Från och med 1700-talets mitt omnämnas de i inventarieförteckningarna som »Sankt Britas ännesspann, knäförkläde, saxfodral och nåldyna». Minst fel-

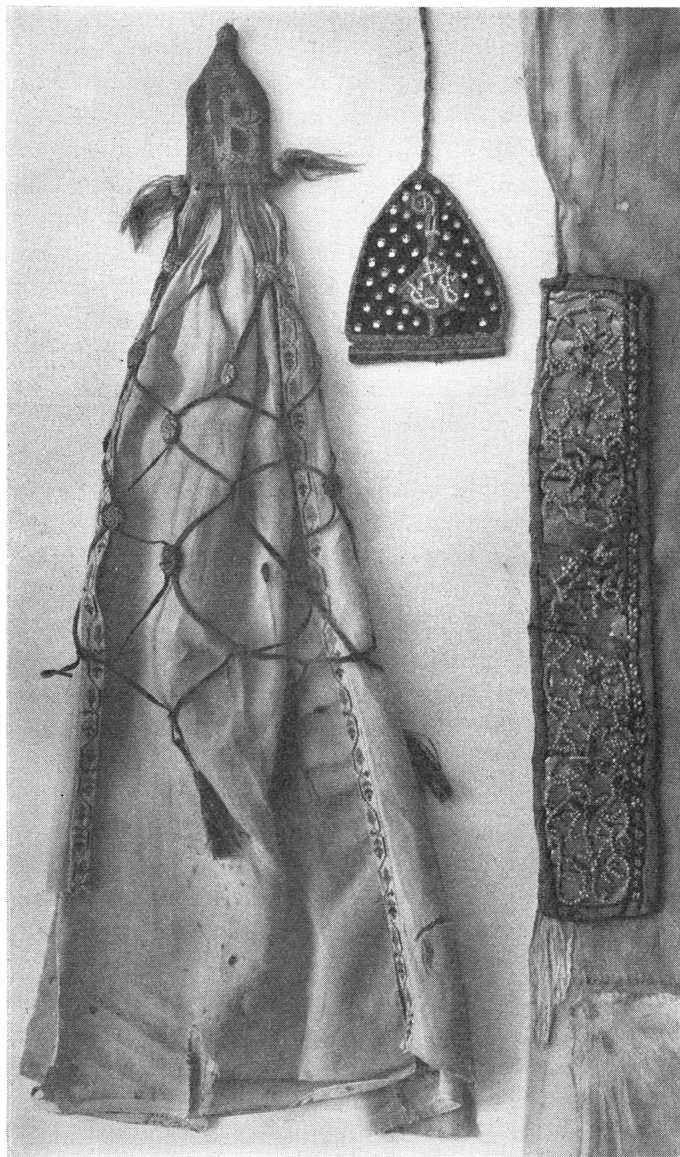

Bild 5. Fullständigt sudarium och överstycke till dylikt samt besättning till halslin av guldbleck med stenar och pärlor.

aktig är beteckningen »ännespann» för halslin; detta är en linneduk med rikt bårdstykke, som prästen knyter över pannan före påsättandet av mässhaken och därefter skjuter tillbaka i nacken. Bården på detta halslin är synnerligen praktfull: den består av ett galler av äkta pärlor och infattade ädelstenar över ett lager av slätt guldbleck. »Knäförklädet» är ett s. k. sudarium, d. v. s. en mot medeltidens slut helt dekorativ, upptill hoprynkad duk, vars symboliska innebörd var att skydda biskopens stav mot direkt beröring. »Saxfodralet» och »nåldynan» äro överstycken till dylika dukar. Det märkliga är nu att de till synes så orimliga legendariska anknytningarna till den heliga Birgitta dock förefaller innehålla något korn av sanning. Som Agnes Branting för länge sedan påpekat, har sudariet och dess båda överstycken med största sannolikhet tillverkats i Vadstena klosterverkstad. Varifrån halslinet kommer är däremot ovisst.

Inför ett material som detta inställer sig naturligt två reflektioner. Hur föga är inte detta mot vad som en gång funnits. Vad återstår av de rika kyrkoskatter, som ännu fanns före det sista kriget i Danzig, Bamberg och Halberstadt? Även om några av dess textila skatter ha räddats, vet vi att den största tyska textilsamlingen, i Berlins slottsmuseum, helt förintats. Underlaget för vår kunskap om gammal textilkonst, en av medeltidens viktigaste konstarter, har väsentligt reducerats. Värdet av det som bevarats i kulturresevatet Sverige har stigit än mera.

NOTER.

¹ Agnes Branting: »Om svenska mässkläder» (Fornvännen 1910); »Textilkonst i Uppsala domkyrka vid Erik XIV:s kröning» och »Tvenne mässhakar i Skara domkyrka» (Svenska Slöjdfören: tidskr. 1912 resp. 1915); »Das goldene Gewand der Königin Margareta in der Domkirche zu Uppsala» (1911); »Textil skrud i Svenska Kyrkor» (1920). Tillsammans med Andreas Lindblom utgav hon senare (1928—1929) det monumentala verket »Medeltida vävnader och broderier i Sverige», vari domkyrkans textila klenoder spela en framträdande roll.

² Mrs A. C. I. Christie, »English Medieval Embroidery» (1938).